

НОВИЙ ЗАКОН ПРО ДОБІР СУДДІВ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ: НА КРОК БЛИЖЧЕ ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ ЧИ НОВІ РИЗИКИ ПОЛІТИЗАЦІЇ ІНСТИТУЦІЇ?

NEW LAW ON THE SELECTION OF JUDGES OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE: ONE STEP CLOSER TO EUROPEAN STANDARDS OR NEW RISKS OF POLITICIZATION OF THE INSTITUTION?

Дереш Ю.В., студентка I курсу магістратури факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Романчук А.О., студентка I курсу магістратури факультету прокуратури
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Лизун С.О., студент I курсу магістратури факультету прокуратури
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено аналізу нових проблем реформування процедури призначення суддів Конституційного Суду України в контексті прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення порядку відбору кандидатів на посаду судді Конституційного Суду України на конкурсних засадах».

Авторами проаналізовано окремі положення Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення порядку відбору кандидатів на посаду судді Конституційного Суду України на конкурсних засадах» від 13.12.2022 № 7662. Зазначено, що законопроект передбачає створення Дорадчої групи експертів –відбірної комісії, яка перевірятиме кандидатів, у складі трьох представників від суб'єктів призначення суддів Конституційного Суду України (Президент, Верховна Рада України, з'їзд суддів України) та трьох незалежних експертів, яких будуть делегувати міжнародні партнери.

Авторами проаналізовано терміновий висновок Венеціанської Комісії № 1109/2022 від 23 листопада 2022 року, у якому загалом позитивно оцінено зусилля української влади щодо удосконалення конкурсного відбору кандидатів до суддів КСУ, проте було надано певні рекомендації щодо його удосконалення.

Також було визначено, що у наступному висновку № 1109/2022 від 19.12.2022 Венеціанська Комісія наголосила на двох ключових рекомендаціях, які необхідно додати до закону: 1) виключення можливості кандидатів, яких Дорадча група експертів визнає такими, що не відповідають вимогам доброчесності і належного професійного рівня, зайняти посади суддів КСУ; 2) включення до складу Дорадчої групи експертів сьомого члена за квотою міжнародних експертів.

Авторами проаналізовано дві ключові рекомендації Венеціанської Комісії та їх значення у процесі реформи призначення суддів Конституційного Суду України. Визначено, що поточна редакція Закону зберігає потенційну загрозу політичного впливу на Конституційний Суд України та порушення його незалежності. Зроблено висновок про необхідність виконання рекомендацій Венеціанської Комісії для подальшої євроінтеграції та уникнення можливості політичного впливу на Конституційний Суд України.

Ключові слова: Конституційний Суд України, процедура призначення, Венеціанська Комісія, Дорадча група експертів.

The article is devoted to the analysis of new problems of reforming the procedure for appointing judges of the Constitutional Court of Ukraine in the context of adoption of the Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Improving the Procedure for Selection of Candidates for the Position of a Judge of the Constitutional Court of Ukraine on a Competitive Basis".

The authors analyze certain provisions of the Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Improving the Procedure for Selection of Candidates for the Position of a Judge of the Constitutional Court of Ukraine on a Competitive Basis" No. 7662 dated December 13, 2022. The authors note that the draft law provides for the establishment of an Advisory Group of Experts, a selection committee that will screen candidates, consisting of three representatives of the subjects of appointment of judges of the Constitutional Court of Ukraine (the President, the Verkhovna Rada of Ukraine, the Congress of Judges of Ukraine) and three independent experts delegated by international partners.

The authors analyzed the Venice Commission's urgent opinion No. 1109/2022 of November 23, 2022, which generally positively assessed the efforts of the Ukrainian authorities to improve the competitive selection of candidates for CCU judges, but provided certain recommendations for its improvement.

It was also noted that in the subsequent Opinion No. 1109/2022 of 19.12.2022, the Venice Commission emphasized two key recommendations that should be added to the law: 1) exclusion of the possibility of candidates who are recognized by the Advisory Group of Experts as not meeting the requirements of integrity and proper professional level to take up the positions of CCU judges; 2) inclusion of a seventh member of the Advisory Group of Experts under the quota of international experts.

The authors analyze two key recommendations of the Venice Commission and their significance in the process of reforming the appointment of judges of the Constitutional Court of Ukraine. It is determined that the current version of the Law retains a potential threat of political influence on the Constitutional Court of Ukraine and violation of its independence. The author concludes that it is necessary to implement the recommendations of the Venice Commission for further European integration and to avoid the possibility of political influence on the Constitutional Court of Ukraine.

Key words: Constitutional Court of Ukraine, appointment procedure, Venice Commission, Advisory Group of Experts.

При наданні Україні статусу країни кандидата на вступ до Європейського Союзу Єврокомісія підкреслила нагальну необхідність реформування Конституційного Суду України (далі – КСУ) відповідно до рекомендацій Венеціанської комісії. Комісією було підкреслено, що центральним у такій реформі є запровадження надійної та прозорої процедури призначення кандидатів на посаду судді КСУ.

Як ми зазначили у попередньому дослідженні, існуюча на сьогодні процедура добору кандидатів на посаду суддів

КСУ на практиці відбувається не на конкурсних засадах і залишається високий рівень її політизації. Важливість удосконалення процедури призначення суддів КСУ на посади полягає не лише у тому, що це частина важливих реформ, які є ключем до євроінтеграції України, а перш за все також у тому, що в умовах війни, існують більші загрози для прав людини та конституційного ладу. Саме тому проблема політично нейтрального та незалежного КСУ є особливо актуальною.

Проблемні питання формування КСУ досліджувалися такими науковцями як Ю. Барабаш, Ю. Баулін, Ю. Тодика, В. Шаповал, В. Бойко, М. Тесленко, В. Тихий та багатьма іншими. Питання призначення на посаду суддів КСУ залишається актуальним для досліджень, враховуючи ухвалення нового закону про удосконалення порядку відбору кандидатур на посаду судді КСУ. Як наголошує у своїх нещодавніх висновках Венеціанська комісія, закон потребує доопрацювання та не повністю вирішує проблему призначення суддів КСУ. Метою нашого дослідження є аналіз нових проблем реформування процедури призначення суддів КСУ в контексті прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення порядку відбору кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України на конкурсних засадах».

Як справедливо зазначає Різник С.В., при моделюванні варіанту конституційного ладу майбутньої держави, ідеологи державної незалежності різних минулих поколінь навряд чи могли передбачити створення настільки впливового органу як сучасний Конституційний Суд України. При розробці перших проектів моделі організації конституційного правосуддя напевно ніхто не передбачав, наскільки визначальними будуть рішення Конституційного Суду для її стратегічного розвитку. [1, с. 66–67]. Після закінчення війни перед нами постане нова реальність та нові виклики для нашої державності. Ще до війни ми мали безліч внутрішніх проблем політичного та правового характеру, які лише загостряться післявоєнними викликами. Щоб зберегти нашу державність та побудувати демократичну країну, за що віддають свої життя наші найкращі громадяни, нам потрібний дійсно політично нейтральний та незалежний Конституційний Суд, який буде вірний Конституції, а не особам, що його призначають. Конституційний Суд, що диктує волю певної політичної сили у сучасних реаліях може спричинити невідправну шкоду для конституційного ладу держави.

6 вересня 2022 року Верховною Радою України було прийнято за основу законопроект №7662 щодо удосконалення порядку відбору кандидатур на посаду судді КСУ на конкурсних засадах. Законопроект передбачає, що буде створено Дорадчу групу з шести експертів (ДГЕ) – відбірну комісію, яка перевірятиме кандидатів. Вона складатиметься із трьох незалежних експертів, яких будуть делегувати міжнародні партнери (за аналогією з Етичною радою яка відбирає Вищу раду правосуддя). Інші три члени будуть представниками влади, а саме суб'єктів призначення суддів КСУ (Президент, парламент, з'їзд суддів).

23 листопада 2022 року Венеціанська Комісія надала терміновий висновок щодо цього законопроекту, у якому загалом позитивно оцінено зусилля української влади щодо удосконалення конкурсного відбору кандидатів до суддів КСУ, проте було надано певні рекомендації щодо його удосконалення. [2] 13 грудня 2022 року Верховна Рада України увалила в цілому проєкт закону №7662 щодо відбору кандидатур на посаду судді Конституційного суду України на конкурсних засадах, проігнорувавши деякі рекомендації Комісії. На думку Жернакова М. та Аббасова С., невраховання рекомендацій Венеціанської Комісії означає, що українська влада свідомо ігнорує висновки ключових міжнародних партнерів, а також не виконує свої зобов'язання для того, щоб отримати контроль над Конституційним Судом. [3, с. 43]

Загалом, проаналізувавши прийнятий закон, Венеціанська Комісія у своєму висновку № 1109/2022 від 19.12.2022 зазначила, що більшість рекомендацій було дотримано, зокрема, щодо застереження про припинення повноважень, визначеного строку повноважень міжнародних членів ДГЕ та їх призначення офіційним актом українського органу влади; щодо запасних членів; стандартів гендерної рівності; публічності рішень ДГЕ; залучення

громадянського суспільства; проведення засідань ДГЕ щодо відповідності кандидатів критеріям доброчесності в закритому режимі; можливості оскарження рішень про відбір, а також можливості кандидата на посаду суддів вимагати відводу члену ДГЕ з причин упередженості. [4] Це безумовно є позитивним моментом. Але не потрібно ігнорувати той факт, що водночас, не було виконані рекомендації щодо спрощення процедури відбору членів ДГЕ Парламентом та ширшого поширення інформації про вакантні посади.

Проблема дієвості реформи зводиться до невиконання розробниками законопроекту двох ключових моментів, що містять потенційні загрози для знаходження нових шляхів політизації процесу. Першою ключовою рекомендацією є вимога, що кандидати, яких ДГЕ визнає такими, що не відповідають вимогам доброчесності і належного професійного рівня виключаються із подальшої процедури добору, відповідно і не можуть бути призначеними на посади суддів КСУ. Другою ключовою вимогою було те, що поки до складу ДГЕ входять міжнародні експерти, склад ДГЕ має включати 7-го члена, яким має призначатись за квотою міжнародних експертів.

Відповідно до ч. 4 статті 10⁸ Закону України № 7662 Дорадча група за результатами оцінки моральних якостей кандидатів на посаду судді Конституційного Суду ухвалює вмотивоване рішення щодо оцінки відповідності кожного кандидата за шкалою «відповідає» і «не відповідає». [5] Абзац 2 частини 6 цієї ж статті вказує на те, що кандидати у списку розміщуються в алфавітному порядку залежно від оцінки, яку вони отримали за критерієм рівня компетентності у сфері права: «найбільше відповідає», «відповідає», «не відповідає». Стаття не містить положення про те, що особа, яка отримала оцінку «не відповідає», виключається з конкурсу, як того вимагають рекомендації Венеціанської комісії. Більше того, у частині 5 статті 10¹¹ міститься норма про те, що до бюлетня для другого повторного таємного голосування про призначення на посаду судді Конституційного Суду включаються ті кандидати, які отримали від Дорадчої групи оцінку «не відповідає» за критерієм визнаного рівня компетентності у сфері права.

Виникає питання: як особа, яка має оцінку «не відповідає», може взагалі продовжувати брати участь у процедурі добору. У такому випадку нівелюється саме існування Дорадчої групи експертів, оскільки виходить, що її рішення не мають обов'язковості. Тобто, за бажанням, кандидат, проти якого проголосувала, наприклад, частина міжнародних експертів, має можливість стати суддею КСУ. Звісно, це буде можливо у випадку, якщо за результатами першого та другого таємного голосування жоден кандидат з оцінкою «найбільше відповідає» чи «відповідає» не отримав більшості голосів для обрання. Але це не виключає можливість проведення другого повторного таємного голосування, до бюлетня якого вже можуть включатися кандидати з оцінкою «не відповідає». Враховуючи наявну наразі політичну культуру та практику призначення потрібних певним суб'єктам кандидатів, ця норма нівелює всі позитивні здобутки, впроваджені за міжнародними стандартами, так як залишаються ризики політизації процесу.

Роль Дорадчої групи експертів не полягає у тому, щоб обирати кандидатів, оскільки вона має переконатися, що виключно відповідні кандидати, які мають високі моральні якості та професійну компетентність, можуть стати судьями КСУ. Отже, процедура проводиться саме для того, щоб особи, які не володіють відповідними якостями та компетенцією, були автоматично і безумовно виключені із процедури. Венеціанська комісія ще у висновку 2020 року наголошувала на тому, що орган з відбору може діяти як суворий фільтр, допускаючи призначення трьома зазначеними вище органами лише тих кандида-

тів, що отримали позитивну оцінку. [6] Вважаємо, що саме надання можливості суб'єктам призначення (парламент, Президент та з'їзд суддів) можливості все ж відбирати «невідповідних» кандидатів на посади суддів КСУ, по-перше, перекреслює всю роботу Дорадчої групи експертів, а по-друге, підриває авторитет КСУ, оскільки у такому випадку принципово важливі для держави рішення будуть приймати недостатньо гідні кандидати.

Проблема недовіри громадян до КСУ спричинена великою кількістю політизованих, непереконливих та прийнятих з наявністю конфлікту інтересів рішень, вже є системною. На початку 2021 року 60,5% висловили недовіру Конституційному Суду України, що більше у порівнянні з попередніми роками. [7] Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки, затверджена Указом Президента від 11 червня 2021 року № 231/2021 одним із завдань щодо розвитку конституційного судочинства проголошує підвищення ефективності та обґрунтованості прийняття рішень і висновків Конституційним Судом України, зміцнення довіри суспільства до його діяльності. [8] Проте закріпити такі положення мало, потрібно також впроваджувати їх в життя, вони мають пронизувати усі аспекти реформи конституційного правосуддя. На жаль, Президент підписав Закон № 7662 попри те, що не було виконано ключові рекомендації Венеційської комісії та існують ризики для незалежності Конституційного Суду.

Другий ключовий момент, як ми вже зазначали, стосується складу ДГЕ та нових ризиків ймовірної політизації добору. Відповідно до Закону №7662 Дорадча група експертів діє у складі шести членів: три особи призначають суб'єкти призначення суддів КСУ (тобто, Президент, ВРУ та з'їзд суддів) і три особи є міжнародними експертами. Під час спілкування представників Комісії з громадськими експертами останні наголошували на тому, що склад ДГЕ та порядок ухвалення нею рішень становить загрозу подальшої політизації добору суддів КСУ. Це пов'язане із тим, що делегування суб'єктами призначення (президентом, парламентом та з'їздом суддів) половини членів ДГЕ може не тільки не призвести до деполітизації процесу добору кандидатів, що є одним із завдань закону, але й навпаки, посилити політичний вплив. [9]

Венеціанська Комісія у висновку від 23.11.2022 зазначила, що запропонований у законі склад ДГЕ може бути схваленим «зважаючи на нинішні обставини», в яких важко запропонувати інший суб'єкт для делегування членів ДГЕ. Комісія сподівається, що іноземні експерти будуть достатньою протизвагою для політичних членів ДГЕ, зокрема враховуючи позитивний досвід Етичної ради. Проте не зовсім зрозуміло, що Комісія має на увазі під «нинішніми обставинами» та не пояснює яким чином вони впливають на склад ДГЕ. Припускаємо, що під «нинішніми обставинами» Комісія розуміє повномасштабну війну РФ проти України. Але російська агресія в жодному разі не може виступати причиною того, щоб допустити добір суддів, який ставить під сумнів політичну нейтральність та незалежність майбутніх суддів КСУ.

В одному із своїх висновків Венеціанська комісія щодо ДГЕ спиралася на досвід функціонування Етичної ради, до складу якої входять шестеро осіб, троє з яких були запропоновані міжнародними та іноземними організаціями, а ще троє – судді або судді у відставці, запропоновані Радою суддів України. У разі однакової кількості голосів під час ухвалення рішень, голоси членів Етичної ради від міжнародних та іноземних організацій є вирішальними. Саме у цьому вирішальному голосі за міжнародними експертами і полягає успіх реформи ВРП, що яскраво проявляється у нещодавно опублікованих рішеннях Етичної Ради. Наявність переважного голосу дозволяє зберегти участь у конкурсі кандидатів, які проявили свою незалежність, але через корпоративні, або ж інші інтер-

еси української частини Етичної ради не отримали їх підтримку. Так, переважний голос міжнародних експертів дозволив судді Винару, який піддавався тривалому необґрунтованому тиску зі сторони суддів, бути рекомендованим для обрання до ВРП. Перспектива надання переважного голосу міжнародним експертам при розробці Закону № 7662 навіть не розглядалася, тому найкращим варіантом залишається включення до складу ДГЕ сьомого члена за міжнародною квотою.

У своєму Терміновому висновку від 19.12.2022 Венеціанська комісія ще раз наголосила на тому, що склад ДГЕ потрібно збільшити до семи членів. Сьомий член має обиратися саме за міжнародною квотою. У такому випадку міжнародна складова матиме більший вплив на прийняття рішення, що є гарантією того, що політична частина ДГЕ не зможе диктувати процес відбору кандидатів і не матиме можливості блокувати призначення судьями кандидатів, які вона вважає недостатньо лояльними.

Загалом, залучення іноземного елементу до судової системи країни є досить частою практикою в європейських країнах. Так, у Конституційному суді Ліхтенштейну серед п'яти членів завжди є суддя Австрії та суддя із Швейцарії. Серед чотирьох членів Конституційного суду Андорри завжди є судді з Іспанії та Франції. Така участь у винесенні судових рішень є, безперечно, вищим рівнем, ніж залучення міжнародних експертів у процедурі відбору членів КСУ, яку здійснює ДГЕ. Тому ми погоджуємося з висновками Венеціанської комісії і вважаємо за доцільне залучення сьомого члену до ДГЕ, який буде обиратися за міжнародною квотою, оскільки це однозначно буде позитивним впливом на процедуру призначення суддів КСУ. Якщо європейські країни дозволяють судьям інших країн здійснювати правосуддя у своїх конституційних судах, то надання міжнародним експертам більшості у складі ДГЕ – це найменше, що Україна може зробити для виконання своїх зобов'язань перед міжнародною спільнотою та відповідності стандартам ЄС.

З 6 лютого по 1 березня 2023 року на замовлення Фундації DEJURE Київським міжнародним інститутом соціології було проведено опитування з приводу думки пересічних українців щодо процедури добору суддів КСУ. На думку більше половини українців (52, 8%) у доборі суддів КСУ переважний голос має бути за незалежними міжнародними експертами. Варто також зауважити, що трохи більше третини опитаних українців (37, 4%) вважають, що переважний голос у доборі суддів в КСУ мають мати представники української влади, тобто, Президент, Верховна Рада, з'їзд суддів. [10] Як бачимо, не лише Венеціанська Комісія чи вітчизняні правозахисники прагнуть того, щоб до процедури було залучено міжнародних експертів. До того ж, мало просто залучити їх, потрібно надати їм достатні повноваження реально впливати на процес добору.

У своєму Листі від 25 січня 2023 року до Голови ВРУ Венеціанська комісія ще раз висловила позицію щодо Закону № 7662 та зазначила, що дві з головних рекомендацій, висловлених нею у попередніх висновках, не були враховані в законі, ухваленому 13 грудня 2022 року. Венеціанська комісія має бути переконана в тому, що особливості механізму призначення суддів КСУ дозволить досягти головної мети – забезпечення відбору найбільш незалежних і найкращих кандидатів на посаду судді, дотримуючись при цьому інституційного балансу та суверенітету України відповідно до Конституції. [11] Лише після цього вона буде готова взяти безпосередню участь у формуванні складу ДГЕ шляхом номінування кандидатів. Єврокомісія також очікує від України відповідного доповнення у закон, оскільки лише запровадивши ці зміни, ми не лише станемо на крок ближче до членства в ЄС, але зміцнимо довіру власних громадян до судової системи.

Висновки. Сьогодні наша держава переживає унікальний історичний час змін, оскільки повномасштабна

агресія рф стала поштовхом для перебудови українського суспільства. У часи подальшої відбудови країни та її реінтеграції, на шляху до входження до ЄС та НАТО, що будуть супроводжуватися відповідними змінами до законодавства та Конституції, наявність політизованого Конституційного Суду є загрозою демократії, верховенству права і європейському майбутньому. На жаль, наразі влада намагається створити ілюзію впровадження європейських стандартів реформи призначення суддів КСУ, залишаючи шляхи для впливу на інституцію. Не варто забувати про те, що європейські експерти будуть оцінювати відповідність нашої держави стандартам ЄС не лише за формально прийнятими

законами, а за реальним станом правової системи, тому права на помилку у нас немає.

На нашу думку, для створення незалежного КСУ та максимального унеможливлення його політизації вітчизняним законодавцям потрібно внести зміни до Закону № 7662 відповідно до рекомендації Венеціанської комісії, а саме: 1) виключення можливості кандидатів, яких ДГЕ визнає такими, що не відповідають вимогам доброчесності і належного професійного рівня, зайняти посади суддів КСУ; 2) включення до складу ДГЕ сьомого члена за квотою міжнародних експертів. Поточна редакція Закону зберігає потенційну загрозу політичного впливу на КСУ та порушення його незалежності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Різник, С. В. Реформа конституційного правосуддя в Україні: питання теорії та практики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету* : Серія: Право. голов. ред. Ю.М. Бисага. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2014. Вип. 26. С. 66–69.
2. Терміновий висновок Венеціанської Комісії щодо законопроекту «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення процедури добору кандидатів на посаду судді Конституційного Суду України на конкурсних засадах» від 23.11.2022. № 1109 / 2022. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI\(2022\)046-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI(2022)046-e) (дата звернення 18.03.2023).
3. Жернаков М., Аббасова С. Рейдерське захоплення Конституційного суду: що не так з ухваленим законопроектом № 7662 і як це виправити?. *Конституційний процес в Україні: політико-правові аспекти*. № 12 (103). 2022. С. 41–44.
4. Висновок Венеціанської Комісії щодо законопроекту «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення процедури добору кандидатів на посаду судді Конституційного Суду України на конкурсних засадах» від 19.12.2022. № 1109 / 2022. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2022\)054-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2022)054-e) (дата звернення: 17.03.2023).
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення порядку відбору кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України на конкурсних засадах: Закон України від 13.12.2022 № 7662. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2846-20#Text> (дата звернення: 15.03.2023).
6. Терміновий висновок Венеційської комісії щодо реформування Конституційного суду № 1012/2020 від 11 грудня 2020 року. URL: <https://rm.coe.int/urgent-opinion-of-the-vc-on-the-reform-of-constitutional-court-uk/1680a116c9> (дата звернення: 18.03.2023).
7. 76% українців не довіряють судовій системі. *Онлайн видання "Zmina"*. URL: <https://zmina.info/news/76-ukrayincziv-ne-doviryut-sudovij-systemi/>. (дата звернення: 18.03.2023).
8. Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки : Указ Президента України від 11.06.2021. Офіційний вісник Президента України від 22.06.2021, № 17, стор. 29, ст. 836.
9. Що не так у висновку Венеційської комісії до законопроекту №7662 щодо конкурсної процедури добору суддів Конституційного Суду України. URL: <https://dejure.foundation/tpost/10n4h3fv11-scho-ne-tak-u-visnovku-venetsisko-koms-d> (дата звернення: 18.03.2023).
10. Більше половини українців вважають, що незалежні міжнародні експерти повинні мати право переважного голосу в доборі суддів КСУ. URL: <https://dejure.foundation/tpost/r9zazni141-blshе-polovini-ukrantsv-vvazhayut-scho-n> (дата звернення: 19.03.2023).
11. Лист Голови Венеційської комісії, Клер Базі Малаурі, до Руслана Стефанчука. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI\(2023\)002-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI(2023)002-e) (дата звернення: 19.03.2023).